

ЖАҲОН АДАБИЁТИ ДУРДОНАЛАРИ

МИХАИЛ БУЛГАКОВ

УСТА ВА МАРГАРИТА

Роман

**«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2008**

ҚОДИР МИРМУҲАМЕДОВ
таржимаси

МИХАИЛ БУЛГАКОВ РОМАНИ ҲАҚИДА

Михаил Афанасьевич Булгаковнинг «Уста ва Маргарита» романи «Москва» журнали саҳифаларида чоп этилиши муносабати билан уни ёзувчининг адабий меросини ўрганиш комиссияси номидан ушбу қисқагина муқаддима билан бошлашни лозим топдим.

«Уста ва Маргарита» — марҳум адибнинг сўнгги асари. Булгаков бу романи устида 1928 йилдан иш бошлади ва унинг турли вариантларини яратар экан, баъзан ишини тўхтатар, баъзан эса яна ёзганларига қайтарди. У умри поёнидаги ўн икки йил мобайнида ҳам ўзи дунёга келтирган сермазмун асарини қўлдан қўймади.

Ўлиmidан бир неча кун бурун, оғир хасталигига қарамай, ёзувчи романи қўлёзмасига қайта-қайта қайтиб, унинг айрим бобларига сайқал берар ҳамда такомилга етказишга уринарди.

Булгаков саҳий истеъдодида, эҳтимол ёзувчининг бутун адабий фаолияти давомидадир, уч турдаги иқтидор — сатирик иқтидори, фантаст иқтидори ва ўта аниқ психологик таҳлилга суянган реалист иқтидори қўшничилик қилиб, бир-биридан устунликка эришиш учун баҳслашиб келган, десак хато бўлмайди.

«Уста ва Маргарита» романи ғаройиб биносининг бунёд этилишида Булгаков истеъдодининг бу уч тури баб-баравар ёинки деярли баб-баравар хизмат кўрсатди. Уларнинг ҳар жиҳатдан чатишиб, ягона дарё оқимиға қўшиливи асарнинг энг яхши саҳифаларини ташкил қилганким, бу айни вақтнинг ўзида нафақат романнинг, умуман олганда Булгаков бадиий сўз санъатининг улкан ютуғидир.

Романда шундай саҳифалар борки, уларда Булгаков сатирасининг, Булгаков фантастикасининг ва турган гапки Булгаков аниқ реалистик насрининг чўққиси ўз ифодасини топган.

Роман шундай ёзилганки, ёзувчи худди бу унинг охирги асари эканини илгаритдан сезгандай, унинг саҳифалари орқали ўқувчиларига ўз қалбининг бутун бойликларини, санъаткор қаламининг бутун сеҳрини, сатирик кўзининг бутун ўткирликларини ҳаёлотининг бутун шиддатини ҳамда психологик кузатувининг бутун теранликларини инъом этмокни истаганини кўриш мумкии.

Роман саҳифаларидаги бундай саховат ўқилиш жараёнида худди чексиздек туюлади, бир воқеадан иккинчи бир воқаға ўтиш ерлари шу даражада кўпки, баайни ҳикоя қилиш матосидаги

чокка ўхшаб кетади. Романни такрор-такрор ўқиб чиқиб, унинг ҳар бир кейинги сон-саноксиз ўткир бурчакларида сени янги ва яна янги фавкулодда кашфиётлар кутаётганига кўникма ҳосил қилмас экансан, ундаги шиддаткор фантазмагориядан классик жозибадорликка, тежамкор реалистик насрдан иккинчи бир нотекис насрга, аччиқ сатирик гротескдан ҳеч қандай танаффуссиз сахий ва айни пайтда қаҳрли ҳажвга ўта кескин суратда кўчилиши, бошида, албатта, довдиратиб кўяди. Бу китобда паймонаси тўлганини дилдан чуқур англаб етган катта салоҳият эгасининг қазо олди бисёр донишлиги ўз аксини топгандай кўринади.

«Уста ва Маргарита» шундай асарлар турига кирадики, уни ҳар хил китобхонлар ҳар хил ўқийдилар, ҳар хил севадилар ва ундан ўзлари учун ҳар хил руҳий озиқа топадилар.

Роман мутолаасидап сўнг, менинг, масалан, қалбимга ва менинг кадрли хотирамга Римнинг Иудеядаги прокуратори Понтий Пилатнинг бир куни ҳақидаги шафқатсиз тарздаги аниқ ҳикоя ҳаммадан ҳам чуқур кириб борди ва ҳаммадан ҳам мўл таъсир ўтказди. Психологик жиҳатдан фантастиканинг ичидаги бу романдаги роман — ажойиб наср намунаси — ўзгармас ҳаққонийлиги билан ногоҳ Лермонтов ва Пушкин насрини эслашга мажбур этади.

Турфа хилликка эга бўлган мазкур романнинг ана шу қисмига қизиқишимни яширмаган ҳолда, ўзимча шуни ҳам тасаввур қиламанки, бу китобнинг менинг қизиқишларимдан ўзгача қизиқишдаги ўқувчилари ҳам бўлиши мумкин, янада аниқ айтганда, бу китобни бошқача қабул қиладиган ўқувчиси бўлмаслигининг ўзи ҳам мумкин эмас. Қайдам, бу турдаги китобхонлар учун фантастика билан бирга Маргаританинг устага нисбатан ўта покиза, мардларча танҳо муҳаббати воқеаларини ҳикоя қилувчи саҳифалар, ҳаммадан ҳам ажойиб кўринар. Бундай бахтли ва бундай бахтсиз, ўз бахтлиликларида бу қадар кучли ва бу қадар кучсиз бўлган муҳаббат воқеаси шунчалар нозик тасвирланганки, ҳатто роман саҳифаларидан ўтаётган маккор иблис ҳам бундай муҳаббатга на ёрдам беришга, на тўсқинлик қилишга ожиздир.

Мен ҳеч бир қийинчиликсиз шундай қизиқувчан ўқувчиларни ҳам кўрсатишим мумкинки, улар учун тарихий ва фантастик саҳифалар эмас, балки сатирик Булгаков томонидан мешчанлик, қабиҳлик, мунофиқлик, қўрқоқлик каби қатор иллатларнинг бешафқат аниқ ва бетакрор ҳажв йўли билан фош этилиши романнинг чўққиси бўлиб кўринади.

Булгаков ўз романини охиригача ёзиб тугатиб, унга нуқта қўйди. Шу маънода «Уста ва Маргарита» — тугал асар. Лекин, юқорида айтиб ўтганимдек, Булгаков пишиқ ўйланган ҳикоясини ниҳоясига етказар экан, ичдан ўз ишини ҳали тугалланмаган деб ҳисоблагани боис, ҳаётининг сўнгги кунигача бу кашфиётига қайта-қайта мурожаат қиларди.

Бу асар устидаги ўн икки йилга чўзилган иш яна ва яна давом этаверса, романнинг қандай кўринишга киришини тасаввур қилишнинг ўзи мушкул.

У ҳолда романнинг баъзи номукамалликлари тузатилган, яна охиригача ўйланмаган ерлари пухта ўйланган ёки ўзида ҳаёлотнинг чексиз, баракали сахий муҳрини олиб юрган айрим ўринлари қисқартирилган бўлармиди.

Ҳа, шундай ҳам бўлиши мумкин. Марҳум ёзувчи томонидан бизга қолдирилган роман матни ана шундай хулосага келишимизга ҳар жиҳатдан асос беради. Бироқ, бундай тахминий хулосаларга у қадар ўрин бериш ҳам тўғри эмас, чунки Булгаковнинг бу якуний, ажойиб ишини ўқиб бўлгач, ўзингда шундай туйғуни ҳис этасанки, бу унинг кучли ва сахий истеъдодига миннатдорлик туйғуси эканига яна бир қарра ишонч ҳосил қиласан.

Бу мураккаб ва кўплаб одатий тасаввурдаги асарлар рамкасига сиғмайдиган китобнинг охириги варағини ёпар эканлар, уни турли ўқувчилар турлича баҳолайдилар, ундан бир нарсани олиб, иккинчисини инкор этадилар, учинчиси билан эса баҳслашадилар, лекин мен шунга аминманки, бу романга бўлган қарашларнинг қандайлигидан ва ҳатто у атрофидаги тортишувларнинг баридан қатъий назар, Михаил Булгаковнинг бу сўнгги асарини ўқиб чиққан ҳар бир ўқувчи ўртасида эса бундай мубоҳасаларнинг бўлиши турган гап, уларнинг ўй-хаёлларини бир туйғу бирлаштиради: Булгаков ўлими билан бундан чорак аср муқаддам

бизнинг адабиётдан ажойиб ва ўзига хос истеъдодлардан бири кетди ва «Уста ва Маргарита» романи, балки, бошқа гувоҳларнинг ичида, шак-шубҳасиз, бунинг энг ёрқин гувоҳидир.

Константин СИМОНОВ,
«Звезда» журналы, 1966 йил

БИРИНЧИ ҚИСМ

...Кимсан, айт!
— Мен ҳаргиз ёмонлик тилаб —
Яхшилик қилгувчи кучнинг бир қисми¹.
Гёте, «Фауст».

Биринчи боб

ҲЕЧ КАЧОН БЕГОНАЛАР БИЛАН ГАПЛАШМАНГ

Баҳор кунларининг бирида, дим оқшом чоғида, Москвадаги Патриарх кўли хиёбонида икки киши пайдо бўлди. Уларнинг бири ёзлик кулранг костюм-шим кийган, паст бўйли, миқти гавдали, тақирбош, соқол-мўйлови силлиқ олинган, кўзига ғайритабиий катталиқдаги қора мугуз гардишли кўзойнак таққан, ҳали хийлагина янги шляпасини кўлига олиб олган эди. Иккинчиси — жингалак сочи малларанг, катак матодан тикилган кепкасини энсасига суриб кийган яғриндор йигит — эғнига катак кўйлак, ғижимланган шим, оёғига қора шиппак кийган эди.

Бу таништирганларимиздан биринчиси Москвадаги энг йирик адабий уюшмалардан бирида (унинг қисқартирилган номи МАССОЛИТ эди) правление раиси, айна пайтда бир қалин бадиий журналнинг муҳаррири лавозимида ишловчи Михаил Александрович Берлиоз, унинг ёш ҳамроҳи эса — шоир Иван Николаевич Понирёв бўлиб, у ўз асарларига Бездомний тахаллуси билан имзо чекарди.

Бу икки адиб эндигина яшил либос кия бошлаган жўкалар соясидан паноҳ топишган заҳоти, ола-була бўёқлар билан бўялган, тепасига «Пиво ва сувлар» деб ёзилган дўкончага отилишди.

Дарвоқе, май ойининг бу мудҳиш оқшомида юз берган биринчи ғаройиб ҳолни қайд қилиб ўтмоқ лозимдир. Нафақат дўконча оддида, балки Малая Бронная кўчаси билан ёнма-ён чўзилган бутун хиёбонда биронта ҳам одам кўринмасди. Қакраган туманга ўранган куёш Москвани мисдек қиздириб, Садовое кольцо орқасига ботаётган, ҳаттоки нафас олишга ҳам мажол қолмаган бу чоғда, жўка дарахти остига бирон кимса келмади ҳам, скамейкага ўтирмади ҳам, бутун хиёбон бўм-бўш эди.

— Нарзандан қуйинг, — илтимос қилди Берлиоз.

— Нарзан йўқ, — деб жавоб берди сотувчи аёл, негадир ранжигандай бўлиб.

— Пиво борми? — деб сўради Бездомний бўғиқ овоз билан.

— Пиво кечқурун келади, — жавоб қилди аёл.

— Нимангиз бор? — сўради Берлиоз.

— Ўрик шарбати, лекин илиқ, — деди аёл.

— Майли, қуйинг, қуйинг, илиқ бўлсаям!..

Ўрик шарбати стаканни сап-сарик кўпик бўлиб тўлдирди, шунда сартарошхонанинг ҳиди гупиллаб димоққа урилди. Шарбат ичган адибларни бирдан ҳикичок тута бошлади. Улар шарбат ҳақини тўлаб, Бронная кўчасига орқа, ҳовузга юз ўгириб бир скамейкага ўтиришди.

Шу маҳал иккинчи ғаройиб ҳодиса юз берди — буниси энди ёлғиз Берлиозга тааллуқли эди. Унинг ҳикичок тутиши бирдан тўхтади, юраги беҳос дукиллаб, бир зум қаёққадир ғойиб бўлгандай бўлди, кейин яна ўрнига қайтди, аммо энди, юраги ўтмас игна қадалгандай зирқираб оғирди. Бундан ташқари, Берлиознинг вужудини кучли бир даҳшат бесабаб чулғаб олдики, у шу заҳотиёқ бу ердан орқасига қарамай қочишга жазм қилди. Берлиоз, ўзининг нимадан чўчиганини билолмай, паришон ҳолда атрофига аланглаб қаради. Унинг ранги қув ўчди,

¹ Эркин Воҳидов таржимаси.

рўмолчаси билан пешанасини артаркан: «Нима бўлди ўзи менга? Хеч бунақа бўлмасдим-ку... юрак чатоқ... қаттиқ чарчабман. Ҳамма ишни ташлаб, тезроқ Кисловодскка жўнашим керак...» — деб кўнглидан ўтказди.

Шу маҳал унинг кўзи олдида чўғдек иссиқ ҳаво қуюқлашиб, ундан шишадек шаффоф, ғоят антиқа қиёфадаги бир гражданин вужудга келди. Унинг муштдаккина бошида жокейлар* шапкаси, эгнида катак-катак матодан бичилган калта ва ўзи сингари ҳавойи камзулча... Бу гражданин ниҳоятда дароз бўлса ҳам, елкалари энсиз, ўзи чўпдек ориқ, башараси, эътибор беринг-а, истехзоли эди.

Берлиоз шунча умр кечирган бўлса ҳам ғаройиботларга ҳеч кўника олмасди. Шу боис, унинг баттар кути ўчиб, кўзлари бакрайиб қолди-ю, саросимада: «Бунақа бўлиши мумкин эмас!..» деди ичида.

Қолбуки, кўраётганлари чин эди, тиниқ найнов одам, Берлиознинг кўзи олдида, дам ўнгта, дам чапга муаллақ чайқалиб турарди.

Шу чоқ Берлиознинг вужудини қаттиқ даҳшат қамраб, кўзларини чирт юмиб олди. Кейин, у кўзини очган эди, ҳалиги сароб эриб, катак камзулли шарпа ғойиб бўлганини кўрди, айти пайтда, юрагига ботаётган ўтмас игна ҳам вужудидан отилиб чиқиб кетган эди.

— Уфф, лаънати! — деб юборди муҳаррир, — биласанми, Иван, ҳозир иссиқнинг тафтидан сал бўлмаса сакта бўлаёздим! Ҳатто кўзимга ҳар балолар кўрина бошлади, — жилмаймоқчи бўлди у, лекин кўзларидаги ҳаяжон учқунлари ҳамон ўчмас, қўллари ҳам қалтирашдан тўхтамасди.

Лекин бора-бора унинг кўнгли таскин топди; рўмолчаси билан елпинди-да, хийла дадил оҳангда: «Хў-ўш, шундай қилиб...» — деб, ўрик шарбати ичиш пайтида узилиб қолган гапини давом эттирди.

Гап, кейин маълум бўлишича, Исо пайғамбар тўғрисида бораётган экан. Масала шундаки, муҳаррир ўз журналининг навбатдаги сони учун динга қарши қаратилган катта дoston ёзиш ҳақида шоирга буюртма берган эди. Иван Николаевич ўша дostonни жуда қисқа муддатда ёзиб тугатган, аммо, таассуфки, дoston муҳаррирни қониқтирмаган эди. Бездомний ўз дostonидаги асосий персонажни, яъни Исо пайғамбарни ўта даражада қора бўёқлар билан тасвирласа ҳам, муҳаррир дostonни қайтадан ёзиш лозим деб туриб олди. Шу боис, у шоирнинг асосий хатосини қайд қилиш мақсадида, унга Исо пайғамбар тўғрисида ваъз ўқийётган эди. Иван Николаевичга айнан нима панд берганини — шоир истеъдодининг тасвирлаш қуввасими, ё ўзи ёзмоқчи бўлган мавзунинг унга тамомила нотанишлигими — аниқ айтиш маҳол, лекин унинг асарида Исо, гарчи ўзига майл уйғотмаса ҳам, тирик персонаж сифатида тасвирланган эди. Берлиоз эса шоирга, масала Исонинг яхши, ёмонлигида эмас, ўша Исонинг умуман шахс сифатида дунёда ҳеч қачон бўлмаганлигида, унга тааллуқли гаплар эса, оддий уйдирмаю афсона эканлигида, деб исботламоқчи бўларди.

Шуни айтиб ўтиш керакки, муҳаррир аллома одам эди, бинобарин, Исо пайғамбарнинг дунёда яшаганлиги ҳақида ўз китобларида лом-мим демаган қадимги тарихчилардан (масалан, машҳур Филон Искандарий*, беназир маърифат соҳиби Иосиф Флавийлардан) ниҳоятда моҳирлик билан далил келтирарди. Михаил Александрович, ўзининг салмоқли заковатини намойиш қилиб, гап орасида, яна Тацитнинг* машҳур «Солномалар»ига тўхталиб, унинг ўн бешинчи китобидаги Исонинг қатл этилиши баён қилинган 44-бобни анча кейинроқ илова қилинган сохта бобдан бўлак нарсаси эмаслигини айтиб ўтди.

Муҳаррир айтаётган бу гапларнинг ҳаммаси шоир учун янгилик эди, шунга кўра у ўзининг кўм-кўк, шўх кўзларини Михаил Александровичга тикканча, унинг сўзларини диққат билан тингларкан, ахён-ахёнда ҳикичок тутиб, пичирлаганча ўрик шарбатини лаънатларди.

* Нотанишлик белгиси қўйилган сўзларга китоб охирида алифбо тартибида изоҳ берилган.

— Шаркда биронта ҳам дин йўқки, — дерди Берлиоз, — у бокира биби Марьямнинг худога кўзи ёригани ҳақида баён қилмаган бўлсин. Шунга кўра христианлар ҳам, ўзга бирон янгилик кашф эта олмай, айнан шу шарқона тарзда ўз Исо пайғамбарларини кашф этдиларки, аслида у ҳеч қачон ёруғ дунёга келмаган. Достонда ҳам асосий эътиборни айнан мана шу нарсага қаратмоғинг керак эди...

Берлиознинг баланд овози бўм-бўш хиёбонда жаранглаб эшитиларди, у илм чангалзорининг энг қуюқ, хилват ерига кириб борган сари (фақат ўта аллома одамгина бундай хилватгоҳга бешикаст кириб бориши мумкин), шоир мисрликларнинг саховатли худоси Само ва Замин ўғлони Озирис* ҳақида ҳам, Финикия худоси фаммуз* тўғрисида ҳам, Мардук* ҳақида ҳам, ҳатто Мексиканинг ацтек халқи учун бир замонлар ниҳоятда қадрли бўлган, лекин унчалик ном қозонмаган бадқаҳр худо Вицлипуцли ҳақида ҳам тобора кўпроқ ва фойдалироқ маълумотлар ола бошлади.

Михаил Александрович Вицлипуцлининг зуваласини ацтеклар ҳамирдан олганликлари тўғрисида эндигина ҳикоя қила бошлаган эди, хиёбонда бир одам кўринди.

Кейинчалик (вақт ўтгандан кейин) ҳар хил идоралар бу одамнинг киёфаси ҳақида маълумотлар беришди. Аммо у маълумотларнинг муқоясаси кишини ҳайрон қолдирарди. Чунончи, биринчи маълумотда ўша одамнинг пакана, тилла тишли ва ўнг оёғи оқсаши ҳақида хабар қилинган бўлса, иккинчисида у одам баҳайбат, тишига платинадан қоплама қўйдирган, чап оёғи оқсоқ, дейилган эди. Учинчи маълумотда: у одамнинг диққатга молик ҳеч қандай аломати йўқ, деб лўнда қилиб ёзилганди.

Эътироф этиш керакки, бу маълумотларнинг биронтаси ҳам тўғри эмас эди.

Биринчи навбатда: ўша назарда тутилган одамнинг на у, на бу оёғи оқсар, на пакана, на баҳайбат, ҳамма қатори норғул эди. Энди унинг тишларига келсак, чап жағ тишларига платина қопланган, ўнг жағидаги тишлари тилладан эди. У қимматбаҳо кулранг костюм кийган, оёғидаги хориж туфлиси ҳам костюми рангида эди. Кулранг беретини олифталардек бир қулоғи устига қия қўндирган, қўлтиғига бароқ итнинг бошини эслатувчи қора думалоқ тутқичли ҳасса қистирганди. Кўринишидан ёши қирқлардан ошган. Оғзи сал қийшиқроқ. Соқол-мўйлови силлиқ қилиб олинган. Қорасоч. Унинг ўнг кўзи қора, чап кўзи эса негадир кўк эди. Тимқора қошлари паст-баланд — қисқаси, ажнабий одам эди.

У муҳаррир билан шоир ўтирган скамейка оддидан ўтатуриб, уларга кўз қирини ташлади, юришдан тўхтади ва бирдан икки дўстдан икки қадам наридаги бошқа скамейкага ўтирди.

«Немис», — деб ўйлади Берлиоз.

«Инглиз, — деб кўнглидан ўтказди Бездомний, — тавба, шу жазирамада қўлқопда юрипти-я — исиб кетмасмикин?»

Ажнабий киши эса бу пайт ҳовузни квадрат тарзда ўраб олган кўп қаватли уйларга қизиқсиниб кўз югуртира бошлади, афтидан, бу жойларни у биринчи марта кўраётган эди.

У нигоҳини юқори қаватларнинг деразаларига қадади, дераза ойналари Михаил Александрович билан мангу видолашаётган қуёшнинг синиқ шуълаларини ўзида акс эттириб, кўзни қамаштиргудек ярақларди: сўнг пастки қаватлардаги шом чўкиши билан қорая бошлаган деразаларга кўз ташлади, пимагадир мийиғида кулиб қўйди, кўзларини сузди, қўлларини ҳассанинг думалоқ дастасига, иягини эса қўлларига қўйди.

— Сен, Иван, — дерди бу пайт Берлиоз, — чунон-чи, худо ўғли Исонинг таваллудини жуда яхши ва сатирик услубда тасвирлагансан, лекин қизиғи шундаки, Исодан олдин ҳам бир қатор худозодадар туғилган — масалан, айтайлик, фригиялик Аттис" — аммо қисқа қилиб айтадиган бўлсак, уларнинг биронтаси ҳам, шу жумладан Исо ҳам туғилмаган, шунга кўра сен Исонинг таваллудини, айтайлик, уни зиёрат қилгани келган сеҳргар мунажжимларни тасвирлаш ўрнига мазкур таваллуд ҳақидаги даргумон мулоҳазалар ҳақида ёзишинг керак... Ҳозир эса сенинг баён қилишингча, у чинданам дунёга келган бўлиб чиқяпти!..

Шу чоқ Бездомний дамини ичига ютиб, безор қилган ҳикичокқа барҳам бермоқчи бўлди, лекин аксига юриб уни яна аламлироқ ва қаттикроқ ҳикичок тута бошлади, бу пайт Берлиоз ҳам гапиришдан тўхтади, чунки ажнабий киши бирдан ўрнидан туриб, адиблар қошига юра бошлаган эди.

Улар бу нотаниш одамга таажжуб билан қарашди.

— Ўтинаман, мени афв этгайсиз, — деди бегона киши ажнабийлар талаффузида, аммо сўзларни бузмай, — сизга нотаниш бўлатуриб, суҳбатингизга аралашганим учун... Аммо илмий суҳбатингиз мавзуи шу қадар қизиқарлики, камина...

Шу ўринда у илтифот билан бошидан беретини олди, натижада икки дўст ҳам, ноилож, ўрнидан туриб, унга таъзим қилди.

«Йўқ, кўпроқ французга ўхшаб кетади...» — деб ўйлади Берлиоз.

«Поляк шекилли?...» — деди ичида Бездомний.

Шуни илова қилиш керакки, бу ажнабий биринчи айтган сўзданок шоирда нафрат уйғотди, Берлиозга эса у ёқиб қолган эди, яъни ёққан эди деб ҳам бўлмайди-ю, аниқроғи... қандай ифода этса бўларкан... уни қизиқтириб қолган эди, деймизми.

— Майлими сизлар билан ўтирсам? — мулойим оҳангда сўради ажнабий, шунда икки дўст беихтиёр икки томонга сурилди; ажнабий киши эпчиллик билан улар ўртасига ўтирди-ю, шу зумдаёқ суҳбатга аралашди.

— Агар янглиш эшитмаган бўлсам, сиз Исони дунёга келмаган деб айтдингиз шекилли? — сўради ажнабий кўм-кўк чап кўзини Берлиозга тикиб.

— Йўқ, янглиш эшитмадингиз, — назокат ила жавоб қилди Берлиоз, — мен айнан шундай дедим.

— О, ғоятда қизиқ! — деди ажнабий.

«Нимага ҳадеб тумшуғини тикаверади бу?» — деб кўнглидан ўтказди Бездомний ва ковоғини солиб олди.

— Сиз ҳамсуҳбатингизнинг фикрига қўшилдингизми? — деб сўради нотаниш ажнабий ўнгга, Бездомнийга ўгирилиб.

Шоир ўз фикрини тумтароқ ва мажозий иборалар билан ифодалашни яхши кўрарди, шунинг учун:

— Юз фоиз! — деб жавоб қилди.

— Вожаб! — деб юборди чақирилмаган ҳам-суҳбат, сўнг негадир атрофга ўғри қараш қилиб, сўнг шундоқ ҳам бўғиқ овозини янаям пасайтириб деди: — Синчковлигим учун мени кечиринг, лекин фаҳмимча, сиз ҳали худогаям ишонмайсизми дейман? — у кўзларида ваҳима зухур этди ва илова қилди: — Онт ичаман, кеч кимга айтмайман.

— Ҳа, биз худога ишонмаймиз, — жавоб қилди Берлиоз ажнабий кишининг чўчиб кетганидан хиёл жилмайиб туриб, — аммо бу ҳақда мутлақо ошкора гапиравериш мумкин.

Чет эллик скамейкага суянди ва синчковлиги кўзиганидан чийиллаб сўради:

— Сизлар — атеистмисиз?!

— Ҳа, бизлар — атеистмиз, — жилмайганча жавоб қилди Берлиоз, аччиғи чиққан Бездомний эса: «Мунча хира бўлмаса бу ажнабий суллоҳ!» — деб кўнглидан ўтказди.

— О, қандай мароқли! — деб чинқириб юборди антиқа ажнабий гоҳ у, гоҳ бу адибга ўгирилиб қараркан.

— Бизнинг мамлакатда атеизм ҳеч кимни ажаблантирмайди, — дипломатларга хос назокат билан деди Берлиоз, — аҳолимизнинг кўпчилиги худо ҳақидаги афсоналарга анчадан бери онгли равишда ишонмай қўйган.

Шунда чет эллик ножўя бир ҳаракат қилди: ўрнидан туриб, таажжубланган муҳаррирнинг кўлини сиқаркан, шундай деди:

— Ижозатингиз билан сизга чин қалбимдан миннатдорчилик изҳор этаман!

— Нима учун миннатдорчилик изҳор этиясиз унга? — деб сўради Бездомний кўзларини пирпиратганча.

— Камина — сайёҳ учун фавкулодда қизиқарли бўлган ғоятда муҳим маълумот учун, — деб изоҳлади чет эллик бармоғини маънодор кўтариб.

Чамаси, муҳим маълумот сайёҳга чинданам кучли таъсир кўрсатган эди, шунинг учун ҳам у атрофдаги уйларга кўрка-писа кўз югуртириб чикди — у ҳар бир деразада биттадан атеистни кўришдан хавотирланаётгандай эди.

«Йўқ, у инглиз эмас...» — деб ўйлади Берлиоз, Бездомний эса: «Қизик, бунақа русча гапиришни қаерда ўргана қолдйкин?» — деб кўнглидан ўтказди-да, яна ўшшайиб олди.

— Лекин ижозатингиз билан сиздан бир нарсани сўрамоқчийдим, — деб яна гапира бошлади ажнабий меҳмон бир оз ҳаяжонли ҳаёлга берилиб ўтиргандан кейин, — худоларнинг мавжудлиги борасидаги далиллар нима бўлади? Ахир у далиллар, маълумингизки, роса бешта...

— Тассуфки, — деб жавоб қилди Берлиоз, — ўша далилларнинг биронтаси ҳам ҳеч қандай қийматга эга эмас, бинобарин, башарият аллақачон уларни унутиб юборган. Ахир, ақл-заковат юзасидан олганда, худонинг мавжудлигини исботлайдиган ҳеч қандай далил бўлиши мумкин эмас, шундай эмасми?

— Офарин! — чинқириб юборди чет эллик. — Офарин! Сиз тиниб-тинчимаган қария Иммануилнинг бу борада айтган фикрини мукамал такрорладингиз. Лекин қизиғи шундаки, у бешала далилни ҳам тамомила барбод қилган, кейин эса ўз устидан кулмоқчи бўлгандай, шахсан ўзи олтинчи далилни кашф этганди!

— Кантнинг далили ҳам, — майин табассум билан эътироз билдирди заковатли муҳарир, — асоссиз. Шиллер бекор айтмаган эди, Кантнинг бу масала юзасидан мулоҳазалари фақат кулларнигина қаноатлантириши мумкин деб, Штраус* эса бу далилни мазах қилиб кулган эди.

Берлиоз гапираркан, айна пайтда: «Ҳар қалай, бу одам ким бўлдийкин? Рус тилида бунчалик яхши гапиришни қаердан ўргандйкин?» — деб ўйларди.

— Менга қолса, ўша Кантни шу назарияси учун уч йилга Соловкига* сургун қилардим! — деб юборди бирдан Иван Николаевич худди томдан тараша тушгандай.

— Иван! — деб пичирлади хижолат бўлган Берлиоз.

Лекин Кантни Соловкига жўнатиш тўғрисидаги таклиф чет эллик меҳмонни ҳайратда қодирибгина қўймай, ҳатто унинг дилини чоғ ҳам қилиб юборди.

— Жуда тўғри, айнан шундай қилиш лозим, — деб чинқириб юборди у, шунда Берлиозга қараган чап кўк кўзи бирдан чакнаб кетди, — унинг жойи ўша ер! Ҳа, ўшанда нонушта пайтида унга: «Сиз, профессор, нима десангиз денг, лекин кашф этган далилингиз қовушмаяпти! Эҳтимол, у оқилона далилдир, аммо жуда мубҳам. Сизни мазах қилиб кулишлари мумкин», деб айтган эдим-а.

Берлиоз бақрайиб қолди. «Нонушта пайтида... Кант билан гаплашган?... Нима деб валдирыпти ўзи?» — деб ўйлади у.

— Лекин, — гапида давом этди чет эллик Берлиознинг ҳанг-манг бўлганига парво қилмай, шоирга юзланаркан, — уни Соловкига жўнатишнинг ҳеч имкони йўқ, бунга сабаб, у, мана, юз йилдан ошдики, Соловкидан кўра анча олисроқ ерга жўнатишган, шу боис уни у ердан олиб чиқиш — асло мумкин эмас, мен сизга айтсам!

— Аттанг! — деди қитмир шоир.

— Ҳа, аттанг! — деди нотаниш ажнабий кўзини чакнатиб, сўнг гапида давом этди: — Лекин мени бошқа масала безовта қияпти; агар худо йўқ бўлса, унда башарият ҳаётини ва умуман, ер юзидаги барча жонзодларни ким бошқаряпти, деган савол туғилади.

Бу, очиғини айтганда, унча ойдин бўлмаган саволга Бездомний жаҳл билан шоша-пиша жавоб қилди:

— Ким бўларди, инсоннинг ўзи-да!

— Кечирасиз, — мулойим оҳангда жавоб қилди нотаниш киши, — ҳаётни бошқариш учун, ҳеч бўлмаса, оз муддатлик аниқ бир режа бўлиши керак. Ваҳоланки, атиги бирор минг йил муддатга режа тузиш у ёкда турсин, ҳатто ўзининг эртанги куни ҳақида ҳам бир нима дейишга ожиз бўлган инсон, қани, менга айтинг-чи, қандай қилиб ҳаётни бошқара олсин. Дарҳақиқат, — шундай деб у энди Берлиозга ўгирилди, — бир тасаввур қилиб кўринг, чунончи, сиз ўзгаларни ҳам, ўзингизни ҳам бошқара бошладингиз, фармойишлар бера бошладингиз, умуман, бу ишнинг ҳавосини ола бошладингиз, лекин бирдан... ихти... ихти... ўпкангиз саркома* касалига чалинадию... — чет эллик гўё ўпка саркомаси унга ҳузур бағишлагандай мамнун жилмай-ди, — ҳа, саркома, — у кўзларини мушук янглиғ қисиб, бу жарангдор сўзни яна такрорлади, — шу билан, бошқарувчилик фаолиятингиз ҳам тугайди-қолади! Энди ўз тақдирингиздан бўлак ҳеч ким сизни қизиқтирмайди. Хешларингиз сизни ёлғон сўзлар билан юпатмоқчи бўлишади, сиз аҳволнинг пачавалигини ҳис қилиб, аввалига аллома врачларга, кейин товламачи табибларга, ҳаттоки фолбинларга ҳам зир югура бошлайсиз. Лекин алломалардан ҳам, табиблардан ҳам, фолбинлардан ҳам ҳеч бир наф бўлмаслигини ўзингиз яхши биласиз. Оқибат бу уринишларнинг ҳаммаси фожиа билан тугайди: яқингинада ўзини қандайдир ишларни бошқараётгандек ҳис қилган шахс энди бирдан тахта тобутда қимир этмай ётган бўлади, унинг атрофида парвона бўлганлар эса бу жонсиз жисмдан ҳеч қандай наф йўқлигини тушуниб, печда куйдиришади. Лекин бундан ҳам баттар бўлиши мумкин: бир одам Кисловодскка отланди дейлик, — шу ерга келганда ажнабий киши Берлиозга кўзларини қисиб қаради, — оддий сафар дейсиз, аммо у шуни ҳам амалга оширолмайди, чунки номаълум бир сабабга кўра бирдан сирғаниб кетиб, трамвай тагига тушади. Наҳотки, сизнингча, у ўзини ўзи шундай бошқарган бўлса? Уни қандайдир бошқа бир хилқат бошқарган эди, деб эътироф этиш тўғри бўлмасмикин? — шундай деб ажнабий киши ғалати истехзо билан кулиб юборди.

Берлиоз саркома дарди ва трамвай ҳақидаги кўнгилсиз ҳикояни зўр диққат билан тингларкан, аллақандай ҳаяжонли ўйлар уни изтиробга сола бошлади. «У хорижлик эмас! Хорижлик эмас! — деб ўйларди Берлиоз. — Жуда антиқа бир нусха... лекин, ҳар қалай, ким бўлдийкин бу?»

— Чеккингиз келяпти, назаримда, а, — деб кутилмаганда Бездомнийга юзланди нотаниш меҳмон. — Қанақасини ёқтирасиз?

— Нима, сизда ҳар хил папирос борми? — нохуш оҳангда сўради шоир — чинданам унинг папироси тугаган эди.

— Қайси папиросни ёқтирасиз? — такрор сўради нотаниш одам.

— Ҳай, «Наша марка»ни, — жаҳл билан деди Бездомний.

Нотаниш меҳмон чўнтагидан оҳиста портсигар чиқариб уни Бездомнийга узатди:

— «Наша марка».

Муҳаррирни ҳам, шоирни ҳам ҳайратга солган нарсани портсигарнинг айнан «Наша марка» папирос билан тўлдирилганидан ҳам кўра, портсигарнинг ўзи ҳайратга солган эди. У жуда каттакон ва қизил олтиндан ясалган бўлиб, очилганида қопқоғи устига ўрнатилган уч қиррали гавҳартош кўк ва оқ чўғ бўлиб яраклаб кетди.

Шунда икки адабиётчи икки хил ҳаёлга борди. Берлиоз: «Йўқ, ажнабий одам!» — деди, Бездомний бўлса: «Оббо лаънати! Ким бўлди ўзи бу, а?» — деб кўнглидан ўтказди.

Шоир билан портсигар соҳиби папирос тутатишди, чекмайдиган Берлиоз эса папиросни рад этди.

«Унга бундай деб эътироз билдириш керак, — аҳд қилди Берлиоз, — ҳа, ўлим ҳақ, буни ҳеч ким инкор этмайди. Лекин гап шундаки...»

Бироқ у айтмоқчи бўлган гапини айтишга улгурмай, хорижлик меҳмон гап бошлаб юборди:

— Ҳа, ўлим ҳақ, лекин бу ҳам ҳали баҳарнав. Энг ёмони шундаки, у баъзан кутилмаганда қазо қилади, ҳамма бало шунда! Одам, умуман, бугун кечқурун нима билан машғул бўлишини

ҳам айта олмайди.

«Ғирт бемаъни мусоҳаба...» — деб ўйлади Берлиоз ва эътироз билдирди:

— Йўқ, бу ўринда жудаям лоф қилиб юбордингиз. Масалан, мен бугун оқшомда нималар қилишимни, озми-кўпми, аниқ биламан. Ҳа, албатта, турган гапки, мабодо Бронная кўчасида бошимга дабдурустдан ғишт тушиб кетмаса...

— Ғишт, — деб унипг сўзини салобат билан бўлди нотаниш меҳмон, — ҳеч қачон, ҳеч кимнинг бошига бесабаб тушмайди. Ишонтириб айтаманки, шахсан сизга ғишт ҳеч қандай хавф туғдирмайди. Сиз бошқача ўлим топасиз.

— У қанақа ўлим экан, балки сиз биларсиз? — деб ошкора киноя билан сўради Берлиоз бу ғирт бемаъни суҳбат домига тобора кўпроқ тортиларкан. — Эҳтимол, менга айтарсиз ҳам?

— Бажонидил, — деди бегона киши. У гўё Берлиозга костюм бичмоқчи бўлгандай, бошдан-оёқ унга разм солиб чиқди, сўнг гижир тишлари орасидан: «Бир, икки... Меркурий иккинчи уйда... ой ботди... олти — бахтсизлик... оқшом — етти...» — деб ғўлдиради-да, шўх овоз билан баралла деди: — Каллангиз узилади!

Бездомний бу бетакаллуф одамга жаҳл билан ўқрайиб қаради, Берлиоз эса мийиғида тиржайиб сўради:

— Ким узади? Душманларми? Интервентларми?

— Йўқ, — деб жавоб қилди ҳамсуҳбат, — рус қизи, комсомол қиз.

— Ҳм... — деб қўйди Берлиоз нотаниш ажнабийнинг қалтис ҳазилидан ғижиниб, — афв этасиз-у, аммо бу даргумон.

— Мени ҳам афв этишингизни сўрайман, — жавоб қилди ажнабий киши, — лекин бу аниқ. Дарвоқе, сиздан бир нарсани сўрамоқчийдим, бугун кечқурун нима иш қиласиз, агар сир бўлмаса?

— Сир эмас. Ҳозир Садовая кўчасига, уйимга бораман, кейин кеч соат ўнда МАССОЛИТда мажлис бор, мен унда раислик қиламан.

— Йўқ, асло бундай бўлиши мумкин эмас, — қатъий эътироз билдирди хорижлик киши.

— Нима учун энди?

— Шунинг учунки, — деб жавоб қайтара бошлади ажнабий меҳмон ва сузук кўзларини осмонга қаратди, — ҳадемай оқшомги салқин тушишини ҳис қилган кора қалдирғочлар фазода товушсиз «виз-виз» учадилар, Аннушка писта мойи сотиб олди, сотиб олдигина эмас, уни тўкиб ҳам бўлди. Демак, мажлис бўлмайди.

Турган гапки, бу мужмал гапдан сўнг жўкалар остига сукунат чўқди.

— Афв этасиз, — деб бир оз сукутдан кейин гап бошлади Берлиоз, бемаъни сафсата сотаётган хорижлик кишига қараб қўйиб, — писта мойининг бунга нима дахли бор... кейин, ким у Аннушка?

— Писта мойининг дахлдорлигига сабаб буёқда, — деб бирдан гапга аралашди Бездомний, чамаси у чақирилмаган ҳамсуҳбатга қарши уруш эълон қилмоқчи бўлганди, — сиз, гражданин, руҳий касаллар шифохонасида ҳеч бўлганмисиз?

— Иван!.. — оҳиста танбех берди Михаил Алек-сандрович.

Лекин ажнабий меҳмон асло ранжимади, балки хушчақчақ кулиб юборди.

— Бўлганман, бир эмас, бир неча марта бўлганман! — деб чинқирди у кулганча, лекин жиддий кўзларини шоирдан узмай. — Не-не жойларда бўлганман! Факат, афсус, профессордан шизофрения² нима деб сўрашни унутибман. Энди ўзингиз ундан сўраб билиб оласиз-да, Иван Николаевич!

— Исми-шарифимни қаёқдан биласиз?

— Қизиқмисиз, Иван Николаевич, сизни ким танимас экан? — ажнабий меҳмон шундай деб

² Шизофрения — сабаби аниқланмаган руҳий касаллик, восвос. Бу нотўғри муолажа оқибатида соғлом кишини телба қилиб қўйиш демакдир.